

Fâtıma bnt. Kays'ın Rivâyetlerinde Zekât: İhtilafî Görüşler ve Ulemânın Yaklaşımı

(Fâtıma bint Qays's Narrations on Zakât: Controversial Views and the Approaches of the Scholars)

Hakan TAHTACI

Dr. Öğr. Üyesi., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üni. Assist. Prof., Burdur Mehmet Akif Ersoy Uni.
İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology
Hadis Anabilim Dalı Department of Hadith
Burdur | Türkiye Burdur | Türkiye
htahtaci@mehmetakif.edu.tr orcid.org/0000-0002-0657-6268

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 15/Ağustos/2024 Received | 15/August/2024
Kabul Tarihi | 24/Aralık /2024 Accepted | 24/December/2024
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2024 Published | 31/December/2024

Atıf | Cite as:

Tahtacı, Hakan. "Fâtıma bt. Kays'ın Rivayetlerinde Zekât: İhtilafî Görüşler ve Ulemânın Yaklaşımı[Fatima bint Qays's Narrations on Zakat: Controversial Views and the Approaches of the Scholars]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 12/2 (Aralık | December 2024), 505-527.

[https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1533952](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1533952)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Fāṭima bint Qays's Narrations on Zakāt: Controversial Views and the Approaches of the Scholars

Abstract: Fāṭima bint Qays is one of the prominent female companions (ṣaḥābiyyāt). The narrations she reported from the Prophet Muḥammad can be categorized into four main topics: marriage, divorce, almsgiving (zakāt), and tribulations (fitan). Among these, her narrations regarding marriage and divorce were subjects of debate among the Companions (ṣaḥābah) during their time, while her narration about tribulations remains a matter of contention among contemporary scholars. Upon examining Fāṭima bint Qays's narrations on almsgiving, it is observed that she reported two contradictory ḥadīths, both attributed to the Prophet. One of these, as recorded by Ibn Mājah, asserts that there is no obligation on wealth other than zakāt. This ḥadīth, being unique among various transmissions and possibly containing a transcription error in Ibn Mājah's version, weakens this claim, although the alignment of the chapter title with the narration mitigates this weakness. Alongside other transmissions asserting that there are additional obligations on wealth besides zakāt, supportive narrations for both meanings can be found. While some scholars of ḥadīth methodology believe it is possible to reconcile and unify these two seemingly contradictory narrations by harmonizing them, others consider the narrations weak and deem any further discussion unnecessary due to their compromised evidential value. However, the frequent use of these narrations as evidence by jurists (fuqahā') and their extensive referencing by exegetes (mufasssīrūn) indicate that they deserve further consideration. In this study, where we examined the transmissions of the narrations conveyed in two different forms and the claims made about them, we conclude that the jurists' approach of resolving the issue through abrogation (naskh) is justified due to the reasons presented. The gradual establishment of zakāt rules indicates that the narration in the affirmative form was reported before the determination of zakāt's niṣāb (minimum amount), while the negative form was reported later by Fāṭima bint Qays.

Keywords: Ḥadīth, Narration, Zakāt, Various, Conflicted, Fāṭima bint Qays.

Fāṭima bnt. Kays'ın Rivāyetlerinde Zekāt: İhtilâflı Görüşler ve Ulemânın Yaklaşımı

Öz: Fāṭima bnt. Kays önde gelen hanım saḥābedendir. Hz. Peygamber'den naklettiği rivāyetleri nikāh, talak, zekāt ve fiten olmak üzere dört ana konuda sınırlandırmak mümkündür. Onun rivāyetlerinin nikāh ve talakla ilgili olanları saḥabe döneminde ashāb arasında tartışma konusu olurken, fitenle ilgili rivāyeti ise günümüz âlimlerince ihtilâf edilen meselelerdendir. Fāṭima bnt. Kays'ın zekāt konusunda nakilleri incelendiğinde ise anlam bakımından birbirine zıt iki rivāyeti merfu olarak naklettiği görülmektedir. Malda zekāttan başka bir hakkın olmadığını ifade eden İbn Mâce rivāyeti, diğer tarikler arasında tek olması, İbn Mâce rivāyetinde istinsah hatası olabileceği ihtimalini akla getirirse de bâb başlığının rivāyete uyumu bu iddiayı zayıflatmaktadır. Malda zekāttan başka hakların olduğunu ifade eden diğer tariklerle birlikte her iki tarikinde anlamını destekleyici rivāyetlere ulaşmak mümkündür. Hadis usûlcüleri arasında metinde ıztırâba örnek gösterilen bu iki rivāyetin bazı âlimlerce telif edilerek cem edilmesi mümkün görülse de diğer bazısına göre rivāyetlerin zayıf olması delil yeteneğini kaybeden bu rivāyet üzerine konuşmayı gereksiz kılmaktadır. Ancak rivāyetin fukahâ tarafından birçok konuda delil niteliğinde kullanılması, müfessirlerin rivāyetten çokça yararlanmaları denilenin aksine rivāyetin üzerinde durulması gerektiğini göstermektedir. Nitekim iki farklı formda nakledilen rivāyetlerin tarikleri ile öne sürülen iddiaları da incelediğimiz bu çalışmada, fukahânın meseleye nesh çözümüyle yaklaşması, ortaya koyduğumuz illetler sebebiyle haklı görülmektedir. Zekāt konusunun tedrici olarak belirlenmesi müsbet formda nakledilen rivāyetin zekātın nisabının belirlenmesinden önce menfî formun ise daha sonra Fāṭima bnt. Kays'tan aktarıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, rivāyet, zekāt, muhtelif, muztarib, Fāṭima bnt. Kays.

Giriş

Fâtıma bnt. Kays, Medine'ye hicret yolculuğuna ilk katılanlardandır.¹ Asil bir soya sahip olan Fâtıma, Fıhr b. Mâlik'in onuncu kuşaktan torunudur.² Buna binaen tabakât kitaplarında, el-Kureşîyye ve el-Fihriyye nispetleriyle anılmaktadır.³ Fâtıma bint Kays, akıllı, doğru kararları, güzelliği ve soylu kişiliğiyle bilinir. Hz. Ömer'in şehadetinden sonra İslâm şûrasının onun evinde toplanması, kendisine duyulan güveni gösterir.⁴ Hz. Peygamber'in tavsiyelerini tam anlamıyla uygulamaya dikkat eden Fâtıma, onun evlikle alakalı tavsiyesine uymuş ve Üsâme b. Zeyd ile evlenmiştir.⁵ Hz. Peygamber'in rahatsızlığı ciddileştiğinde, kocası Üsâme sefere çıkmak üzereyken Hz. Peygamber'in durumunun belli olmasını, sefer için acele etmemesini önermiştir. Üsâme de eşinin kararını isabetli bulmuş ve sefere çıkmaktan vazgeçmiştir.⁶ Fâtıma bnt. Kays'ın 614-615 yıllarında doğduğu tahmin edilmekte, vefatının ise 674 senesi olduğu bilinmektedir.⁷

Fâtıma bnt. Kays, Hz. Peygamber'den 34 rivâyet nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 30 rivâyeti bulunmaktadır.⁸ Tâbiûnun büyükleri kendisinden hadis nakletmişlerdir.⁹ Fâtıma'nın rivâyetlerinden biri hem *Buhâri* hem de *Müslim*'de, üçü yalnızca *Müslim*'de diğerleri ise *Sünen-i Erbaa* başta olmak üzere bütün meşhur hadis kitaplarında tahrir edilmiştir.¹⁰ Taberânî'nin naklettiği rivâyetlere göre Fâtıma bnt. Kays'tan, İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712-13), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö.

¹ Ebû Ömer el-Leysî Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Riyad: Dâru Taybe, 1982) 335.

² Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1964), 20; Genel kabule göre Kureyş Kabilesi, Adnânîler'in Mudar kolundan olup adını Kureyş lakabıyla bilinen Fıhr b. Mâlik'ten almıştır. Hz. Peygamber'in soyu da Fıhr b. Mâlik'e dayanmaktadır. Bkz. Casim Avcı, "Kureyş (Benî Kureyş)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26/442-444.

³ Annesi Rebîa'nın soyu ise Fıhr b. Mâlik'in ikinci dedesi Kinâne'nin kabilesine dayanmaktadır. Bk. Hayreddin b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002) 5/131.

⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/131-132.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhîh*, thk. Mahmud Muhammed Nassâr (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2017), "Talak", 6; Ebû'l-Hüseyn Müslim, *el-Câmi'u's-Şâhîh* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2016), "Talak", 36.

⁶ Ebû Abdillâh el-Basrî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 4/67.

⁷ Fâtıma bnt. Kays'ın doğumu hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da erkek kardeşi Dahhâk b. Kays'tan (ö. 64/684) 10 yıl büyük olduğu bilinmektedir. Dahhâk'ın doğum tarihinin Hz. Peygamber'in vefatından 6 veya 7 yıl önce olduğu bilgisi, Fâtıma'nın 614-615 yıllarında doğmuş olabileceğini ortaya koymaktadır. Fâtıma'nın vefatı ise 674 senesi olarak bildirilmesine binaen takriben 60 sene yaşamış bir hanım sahâbidir. Geniş açıklama için bkz. Hakan Tahtacı, "Fâtıma Binti Kays ve Rivâyetleri (Nafaka Ve Süknâ Meselesi)" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 42, (Nisan 2022), 249-262; Sare Nur Erel, Fâtıma Bint Kays'ın Hayatı ve Rivâyetleri (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008) 5.

⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetür-r-risâle, 1999), 14/495, 506; Sare Nur Erel tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasında Fâtıma bnt. Kays'a ait 33 rivâyet incelenmiş, rivâyetleri zekât, nikâh, talak ve fiten olmak üzere dört ana konuda olduğu bildirilmiştir. Bkz. Erel, *Fâtıma Bint Kays'ın Hayatı ve Rivâyetleri*, 96-100.

⁹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ' ve'l-Luğât*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/946.

¹⁰ Selman Başaran, "Fâtıma binti Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/227.

98/716), Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705), Abdurrahman b. Âsım b. Sâbit (ö. ?), Ebû Bekir b. Ebû'l-Cehm b. Es-Sahîr (ö. 120/758) Abdullah el-Behî (ö. ?), el-Esved b. Yezîd (ö. 75/695), Âmir eş-Şa'bî (ö. 104/722) ve İbnu's-Senâbil (ö. ?) rivâyette bulunmuşlardır.¹¹

Fâtıma bnt. Kays'ın rivâyetlerini nikâh, talak, zekât ve fiten olmak üzere dört konuda sınırlamak mümkündür. Nikâh ve talak ile ilgili fıkıh eserlerinde daha çok mevzu bahis edilen kocası Ebû Amr b. Hafs b. Muğîra'nın onu boşaması (talak) üzerine cereyan eden olaylar ve yeni evliliği (nikâh) hakkındadır.¹² Fiten konusunda dâhil edilen rivâyeti ise Temîm ed-Dârî'nin başından geçen olayı Hz. Peygamber'e anlatması üzerine Hz. Peygamber'in hutbede Cessâse ve Deccâl hakkında verdiği bilgileri içeren hadistir.¹³ Sonuncusu ise araştırmamıza konu olan zekât bağlamında naklettiği rivâyetlerdir. Çalışmamızda zekât rivâyetini ele almamızın sebebi birbirine anlam olarak zıt görünen iki hadisi nakleden sahabe râvîsinin Fâtıma bnt. Kays olmasıdır. Ondan nakledilen rivâyetlerde, Müslümanlara zekât ile birlikte mâli sorumlulukların olduğunu ifade eden müsbet, bir de zekâtтан başka mal üzerinde başka bir hakkın olmadığı ifade eden menfi hadisler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin meşhur hadis kitaplarından *Tirmizî* ve *İbn Mâce*'de nakledilmesi, İslâm ilimlerinde farklı tartışma odaklarının oluşmasına sebep olmuştur. Bu sebeple çalışmada hadis eserleri yanında hadîs usulü, tefsir ve fıkıh literatürü de incelenmektedir. İnceleme esnasında tarihsel yöntem uygun olarak betimlemeci, veri toplama ve analiz tekniği takip edilmektedir. Rivâyetler özelinde istinsah hatası, râvî ve rivâyetten kaynaklanan za'fiyet gibi ihtimaller değerlemeye alınmıştır. Ayrıca zekâtın ahkâmındaki tedrici yapı tefsir kitaplarından takip edilerek, hadis ve fıkıh ilimlerinde muhtelif rivâyetlerdeki çözümleme yolları, süreci ve sonuçlarının mukâyasesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda nispeten modern dönemde, Fâtıma bnt. Kays ve rivâyetleri hakkında yapılan olumsuz yorumların yersiz olduğu ve rivâyetlerin söylendikleri süreç içerisinde vakıya uygun olarak nâsîh-mensûh bağlamında nakledildiği görülmektedir. İslâmî ilimlerde tek alan üzerinden çıkarımların yapılmasının, bütüncül anlayış eksikliği, farklı bakış açılarını kaçırma ve bilgi kapsamının daraltılması gibi sorunlara sebep olduğunun görülmesi, İslâmî ilimlerdeki geniş perspektifteki benzer ilmî çalışmaların önemini ortaya koymaktadır.

1. Fatıma bnt. Kays'ın Zekât Hakkındaki Rivâyetleri

Fâtıma bnt. Kays'ın zekât konusunda naklettiği rivâyetlerin bir arada toplanması muhtelif olarak nakledilen rivâyetlerin tahlilini kolaylaştıracaktır. Aşağıda aynı rivâyetin farklı tarikleri, mevcut buldukları eserlerin kronolojik sırasına göre verilmiştir. Dipnotlarda rivâyetin tahrîci

¹¹ Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983) 24/365-405.

¹² Müslim, "Talak", 47; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2015), "Nikâh", 10; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ sahihi Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392/1972), 8/ 80; konu ile ilgili çalışma için bkz. Tahtacı, "Fâtıma Binti Kays ve Rivâyetleri", 249-262

¹³ Cessâse hadisi ile ilgili bkz. Mahmut Yeşil, "Temîm Ed-Dârî Ve Rivâyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (Ekim 2006), 91-114.

verilirken, karşılaştırma imkânı sağlaması adına rivâyetin nakledildiği bâb başlığı ve musanniflerin rivâyet özelinde verdikleri bilgiler aktarılmıştır. Böylece musanniflerin rivâyetin ahkâmına yönelik düşünceleri hakkında fikir sahibi olunabilecektir.

Rivâyet Sırası	Eser	Arapça / Türkçe Metin
1	Dârimî (ö. 255/869)	<p>سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ حَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ</p> <p>“Rasûlullah’ın şöyle dediğini işittim: Şüphesiz mallarınızda zekât dışında hak vardır”¹⁴</p>
2	İbn Mâce (ö. 273/887)	<p>أَنَّهَا سَمِعَتْهُ تَعْنِي النَّبِيَّ يَقُولُ: لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ</p> <p>“Fâtıma bnt. Kays, Nebî aleyhisselâmın; “Malda zekâttan başka hak yoktur” dediğini işittiği.”¹⁵</p>
3	Tirmizî (ö. 279/892)	<p>سَأَلْتُ أَوْ سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الزَّكَاةِ إِنَّ فِي الْمَالِ لِحَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ ثُمَّ تَلَى هَذِهِ الْآيَةَ الَّتِي فِي الْبَقَرَةِ {لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ} الْآيَةَ</p> <p>Hz. Peygamber’e zekâttan sordum veya soruldu. Şüphesiz malda zekâttan başka hak vardır dedi ve Bakâra Suresinden şu âyet-i kerimeyi okudu: “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir...”¹⁶</p>
4	Tirmizî (ö. 279/892)	<p>قَالَ إِنَّ فِي الْمَالِ حَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ</p> <p>Hz. Peygamber “Malda zekâttan başka hak vardır” buyurdu.¹⁷</p>

¹⁴ Rivâyeti Dârimî, zekât dışında maldan verilmesi gerekenler başlığı altında nakletmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünen* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013), “Zekât”, 13.

¹⁵ İbn Mâce, zekâtı ödenen mal keniz değildir bâb başlığı altında rivâyeti nakletmiştir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2015), “Zekât”, 3.

¹⁶ Âyetin tamamı, “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır” bk. *Kur’ân Yolu* (Erişim 3 Haziran 2024), el-Bakara 2/177; “Mâlde zekâttan başka haklar vardır” bâb başlığı altında nakledilen rivâyet için bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Hâlid Abdulğânî Mahfûz (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2016), “Zekât”, 32.

¹⁷ Tirmizî, rivâyetin senedinin aktardığı şeklinde doğru olmadığını, râvîlerden Ebû Hamza’nın ise zayıf râvî olduğunu bildirmektedir. Beyân ve İsmail b. Sâlim’in, Şa’b’den naklettikleri maktû’ rivâyetin daha sahih olduğunu beyân etmektedir. Tirmizî’nin değerlendirmeleri için bk. Tirmizî, “Zekât”, 32.

5	Taberî (ö. 310)	<p>أَتَمَّا سَمِعْتَهُ يَقُولُ: إِنَّ فِي الْمَالِ لِحَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ</p> <p>Fâtıma bnt. Kays Hz. Peygamber'in şöyle dediğini işitti: Şüphesiz malda zekâttan başka hak vardır.¹⁸</p>
6	Taberî (ö. 310)	<p>أَنَّهُ قَالَ: "فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ ، وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: "لَيْسَ الْبِرُّ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ</p> <p>Hz. Peygamber malda zekâttan başka hak vardır dedi ve "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir..." âyetinin tamamını okudu.¹⁹</p>
7	Tahâvî (ö. 321)	<p>فَالَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ ، وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ</p> <p>Hz. Peygamber malda zekâttan başka hak vardır dedi ve "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir..." âyetini okudu.²⁰</p>
8	İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 321)	<p>أَتَمَّا سَأَلْتُ النَّبِيَّ: أَفِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ؟ قَالَتْ: فَتَلَا عَلَيَّ: وَآتَى الْمَالَ عَلَيَّ حَقًّا</p> <p>Fâtıma bnt. Kays, malda zekâttan başka hak var mıdır diye sorduğumda Hz. Peygamber bana "...sevdiği maldan yakınlarla..." âyetini okudu.²¹</p>
9	Taberânî (ö. 360)	<p>إِنَّ فِي أُمُورِكُمْ حَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ</p> <p>Hz. Peygamber, mallarınızda zekâttan başka haklar vardır, buyurdu.²²</p>

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 3/342.

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/343.

²⁰ Tahâvî rivâyette ifade edilen hakların bağlı olan atlar ve dışarda otlayan develer hakkında olabileceğini ifade etmektedir. Zira Ebû Hureyre'den (r.a) nakledilen rivâyette dışarda otlayan develerin haklarının ne olduğu sorulunca Hz. Peygamber, damızlık olanları salıvermek, süt kovalarını ödünç vermek ve semiz olanlarını menâha olarak verilmesi olduğunu ifade etmiştir. Tahâvî'nin açıklamaları için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Misrî et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1399/1979), 2/27; Tahâvî'nin delil getirdiği rivâyet için bk. Ebû'l-Hüseyn Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2016), "Zekât", 28.

²¹ Rivâyeti Bakara suresinin 177. âyeti bağlamında nakledilmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-âzîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Sayda: el-Mektebetü'l-asriyye, ts.), 1/288.

²² Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi (Musul: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1983), 24/403.

10	Dârekutnî (ö. 385)	<p>إِنَّ فِي الْمَالِ حَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ "، ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: فَلَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ</p> <p>Hz. Peygamber malda zekâtтан başka haklar vardır dedi ve “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir...” âyetini okudu.²³</p>
11	Beyhakî (ö. 458)	<p>سُئِلَ عَنْ هَذِهِ الْآيَةِ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ، قَالَ: إِنَّ فِي هَذَا الْمَالِ حَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ</p> <p>Hz. Peygamber'e “mallarınızda malum haklar vardır...”²⁴ âyetinden soruldu. Hz. Peygamber şüphesiz malda zekâtтан başka hak vardır dedi ve “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir...” âyetini okudu.²⁵</p>
12	Ebû Nuaym el-Isfehânî (ö. 430)	<p>سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، عَنْ زَكَاةِ الْقَلْبَيْنِ، فَقَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ فِي الْمَالِ حَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ" ثُمَّ تَلَا: {لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ...}</p> <p>Fâtıma bnt. Kays, Hz. Peygamber'e bileziklerimin zekâtından sordum. Hz. Peygamber bana şüphesiz malda zekâtтан başka hak vardır dedi ve ve “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir...” âyetini okudu.²⁶</p>

Naklettiğimiz bütün tarîkler mana bakımından incelendiğinde, İbn Mâce haricindeki rivâyetlerden anlaşılan, mükellef üzerine farz olan zekâtın dışında maldan ödemesi gereken başka hakların varlığıdır. Nitekim akabinde Hz. Peygamber'in meseleye delil getirdiği âyet-i kerîmede, erdemli kişinin, zekât dışında sevdiği maldan harcayan kişi olduğu ifade edilmiştir. Medine'ye hicretin ilk iki senesinde indirildiği bilinen Bakara suresinin 177. âyeti, bazı tariklerde mevcutken, bazısında ise nakledilmemiştir.

²³ Dârekutnî “Senesi dolmadan zekâtın verilmesi konusunda acele edilmesi” babında rivâyeti nakletmiştir. İlgili yer için bk. Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, thk. Es-Seyyid Abdullah Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1966), 2/125.

²⁴ Meâric 70/24.

²⁵ Beyhakî, “Zekâtta farz olanı verdikten sonra nâfile dışında bir sorumluluğun olmadığını iddia edenlerin delilleri” başlığı altında rivâyeti nakletmiştir. Başlığına ters olarak gözüken bu rivâyetin akabinde yaptığı açıklamalar maksadını ortaya koymaktadır. Nitekim rivâyetin senedindeki Ebû Hamza'nın Kûfe'li olup Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve sonraki hadis hâfızları tarafından cerh edildiğini ifade etmektedir. Ashâbın ta'liklerinde naklettikleri “لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ” rivâyetinin senedinin kendisine ulaşmadığını ancak öncesinde aynı manaya gelebilecek hadisleri naklettiğini ifade etmiştir. Bu durumda Beyhakî'nin de malda zekât dışında bir sorumluluğun olmadığını savunduğu anlaşılmaktadır. İlgili yer için bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-meârifî'n-nizâmiyye, 1344/1945), 4/84.

²⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî (Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1419/1998), 6/3418.

Rivâyetlerde soruyu soran kişi Fâtıma bnt. Kays ya da Fâtıma bnt. Kays ile birlikte Hz. Peygamber'in yanında bulunan üçüncü bir şahıstır. Bu konuda mevcut şüphenin Fâtıma bnt. Kays'tan kaynaklandığı, Tirmizî'nin târikinde "ben sordum veya bir başkası tarafından soruldu" şeklinde Fâtıma'nın sözlerinden anlaşılmaktadır. Sorulan soruda ise farklılıklar vardır. Tirmizî rivâyetinde Fâtıma bnt. Kays veya başka biri tarafından mutlak "zekâtta" sorulurken, İbn Ebî Hâtım er-Râzî'nin târikinde daha tafsilatlı ve cevaba daha uygun gözüken "zekâtta maldan başka hak var mıdır?" sorusunun Fâtıma bnt. Kays tarafından yöneltildiği görülmektedir. Beyhakî'nin târikinde Hz. Peygamber'e Meâric suresinde geçen "*mallarınızda malum haklar vardır*" âyetinden herhangi birinin sorduğu, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin târikinde ise Fâtıma bnt. Kays'ın doğrudan "bileziklerinin zekâtından" sorduğu anlaşılmaktadır.

Rivâyetin vuku bulduğu tarih hakkında, genel sorulardan zekâtın ölçüsünün belli olduğu ve zekât dışında bir sorumluluğun varlığı hakkında Hz. Peygamber'e sorulduğu düşünülebilir. Ancak Beyhakî'nin târikinde Meâric suresinde geçen bir âyetten sorulması, soru sorulma anının Mekke döneminde olduğuna işarettir. Çünkü Meâric suresi Mekke'de indirilmiştir. Her ne kadar Hz. Peygamber'e sorulan âyetin Medîne döneminde indiğini söyleyenler varsa da bu görüş, genel kabul görmemiştir.²⁷ Yine Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin târikinde bileziklerin zekâtından sorulması anında Hz. Peygamber'in belirli bir nisâptan bahsetmeden sadece zekâtta başka malda hakların olduğunu söylemesi, Medîne'ye hicretin ikinci senesinde belirli olan nisâp bilgisinin daha mevcut olmadığına işâret olarak görülebilir. Veyahut nisabın belli olmasından sonra olduğu kabul edilerek kadınların takılarında zekâtın varlığı konusunda ceryân eden tartışmalara atfedilerek zaman hakkında bir bilgi vermediği de savunulabilir.

Bütün rivâyetlerde ortak olan malda zekâtta başka hakların olduğu söyleminin sadece İbn Mâce'de değişiklik göstermesi ve tam zıt mana ifade etmesi, rivâyetleri destekleyici mâhiyetteki diğer rivâyetlerin incelenmesini gerektirmektedir. Nitekim İbn Mâce'nin târikinde farklı bilgilere ulaşılabileceğimiz bir ipucu gözükmemektedir.

Rivâyetlerin sened zinciri râvilerin vefat tarihleri ile birlikte aşağıda verilmiştir. Tablo, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzibu'l-kemâl* isimli esas alınarak cerh edilen râviler mavi, hakkında cerh edenler bulunsa da genel olarak ta'dîl edilen râvilerden sadûk seviyesinde olanlar açık yeşil, sika ve daha yüksek ta'dîl dereceleri için ise koyu yeşille renlendirilmiştir. Rivâyetlerin nakledildiği eserler ise gri renkle gösterilmiştir. Sahâbe râvisi Fâtıma bnt. Kays ise beyaz olarak tabloda verilmiştir.

²⁷ İlgili yer için bk. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn li'n-neşri ve't-tevzî', 1997), 29/152.

Fâtıma bnt. Kays	Şa' bî (ö. 104/722)	Ebû Hamza (ö. ?)(Meymûn el-Avar)	Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794)	Dârimî (ö. 255/869)				
				Muhammed b. Tufeyl (ö. 222/837)	Ahmed b. Dâvud el-Mekkî (ö. 282/895)	Taberânî (ö. 360/971)		
					Dârimî (ö. 255/869)			
					Muhammed b. Ahmed b. Medduveyh (ö. ?)	Tirmizî (ö. 279/892)		
				Esved b. Âmir (ö. 208/824)	Abbas ed-Dûrî (ö. 271/885)	Muhammed b. Ya'kub (ö. 346/958)	Muhammed b. Mûsâ (ö. 421/1030)	Beyhakî (ö. 458/1066)
							Muhammed b. Abdullah el-Hâfız (ö. 405/1015)	
				Yahya b. Âdem (ö. 203/819)	Ali b. Muhammed (ö. 233/848)	İbn Mâce (ö. 273/887)		
					Muhammed b. A'lâ el-Hamedânî (ö. 248/862)	Taberî (ö. 310/923)		
				Esed b. Mûsâ (ö. 212/828)	Rabî' b. Süleyman (ö. 270/884)	Tahâvî (ö. 321/933)		
				Yahya b. Abdülhamîd (ö. 228/843)	Muhammed b. İdris el-Hanzalî (ö. 277/890)	İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938)		
Bişr b. Velîd (ö. 238/853)	Abdullah b. Sâbûr (ö. 317/929)	Dârekutnî (ö. 385/995)						
Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835)	İsmail b. Abdullah (ö. 267/881)	Abdullah b. Cafer (ö. 346/958)	Ebû Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1038)					

Rivâyetlerin senedleri incelendiğinde, bütün tarîklerde Fâtıma bnt. Kays, Şa'bî, Ebû Hamza ve Şerîk müşterek râvîlerdir. Rivâyetin Şerîk'ten itibaren yaygınlaştığı görülmektedir. Râvîlerden Ebû Hamza Meymûn el-A'var "zaifu'l-hadîs"²⁸, Şerîk ise "sadûk" olarak tavsif edilmektedir. Şerîk'in rivâyetlerde çokça hata yaptığı ve hıfzının kötü olduğu ifade edilmiştir.²⁹ Şerîkten sonraki râvîlerin cerh ve ta'dil durumlarına göre ise rivâyetler, zayıf ya da aşırı zayıf olmakla tavsîf edilmektedir.³⁰ Rivâyetlerin senedlerinin zayıf olarak görülmesi, zekât dışında mâlî bir zorunluluğun olup olmadığını anlamak için konu hakkında nakledilen diğer rivâyetlerin incelenmesini gerektirmektedir.

2. Sadece Zekât Vermenin Yeterli Olacağını Beyan Eden Rivâyetler

Sahîhayn'da nakledilen bedevî kıssası, maldan sadece zekât vermenin yeterli olacağını ifade eden en meşhur hadistir. Rivâyete göre, bir bedevi Hz. Peygamber'e (s.a.v) gelerek: Yâ Rasûlallah, bana öyle bir amel göster ki, onu yaptığımda cennete gireyim, demiştir. Rasûlallah (s.a.v) "Allah'a ibâdet eder, ona hiçbir şeyi şerik koşmazsın. Farz olan namazı kılarırsın, farz kılınan zekâtı verirsin. Ramazan orucunu da tutarsın." buyurmuştur. Bedevî seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki, dediklerinden fazla birşey yapmam demiştir. Bedevî dönüp giderken Peygamber (s.a.v) "Cennetlik bir adam görmek isteyen varsa şu zâta baksın"³¹ buyurmuştur.

Rivâyette nakledilen bedevînin Dimâm b. Sa'lebe olduğu ifade edilmektedir. Hz. Peygamber Dimâm b. Salebe'nin sözünün arkasında olacağını bilmiş ve farzların üzerine bir şey eklemeksizin yapacağı amel ile cennete gireceğini müjdelemiştir.³² Ancak Hz. Peygamber farz olan zekâtı vermekten başka mâlî bir sorumluluktan ona bahsetmemiştir.

Câbir'den (r.a) nakledilen bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "Malının zekâtını veren malının şerrini savmış olur."³³ Yine bu rivâyete benzer formda "mal" yerine "kenz" kelimesi kullanılarak mevkuf olarak nakledilmiştir.³⁴

"Altın ve gümüşü biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanları can yakıcı bir azaptan haberdar et."³⁵ âyet-i kerimesinde Allah yolunda malını harcamayanlara cehennemde azap olacağı bildirilince, sahabe ellerindeki bütün malları infak etmeleri gerektiğini ve bu durumda kendilerinden sonra çocuklarına mal bırakamayacaklarını düşünmüşlerdir. Ashâb arasında şüpheye sebep olan bu durumu çözmek için Hz. Ömer (r.a), Hz. Peygamber'in huzuruna varmış ve âyet-i kerimeden maksadın ne olduğunu sormuştur. Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'nın zekâtı malın

²⁸ Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980), 29/237-242.

²⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 12/462-474.

³⁰ Tirmizî, "Zekât", 32; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4/84.

³¹ Buhârî, "Îmân" 34; Müslim, "Îmân" 8.

³² Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001), 1/417.

³³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4/84.

³⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4/84.

³⁵ et-Tevbe 9/34.

geri kalanını temizlemek için farz kıldığını, mîrâsın ise insanların öldükten sonra kalacak malları hakkında farz kılındığını ifade etmiştir. Hz. Ömer'in (r.a) bu cevabı alınca tekbîr getirmesi fikrine mutâbık olması sebebiyle olabilir.³⁶

Hasan el-Basrî'nin naklettiği mürsel rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "Kim malının zekâtını vermişse üzerine vacip olan hakkı yerine getirmiştir. Ancak buna ziyadede bulunan kimse daha faziletlidir."³⁷ İbn Abbas'tan mevkuf olarak nakledilen rivâyette de İbn Abbas, malının zekâtını ödeyen kimsenin sadaka vermemesi durumunda günaha girmeyeceğini ifade etmiştir.³⁸

Nakledilen rivâyetlerden anlaşılan, Müslümanlar üzerine farz kılınan zekâtın verilmesi halinde Müslümanın mâlî sorumluluğunun tamamlanmış olmasıdır. Zekâtın üzerine verilenlerin yani sadakanın ise fazilet olduğu ve verilmemesi durumunda da bir günahın olmayacağı ifade edilmiştir.

3. Malda Zekâttan Başka Hakların Olduğunu İfade Eden Rivâyetler

Fâtıma bnt. Kays'tan Tirmizî ve diğerleri tarafından konumuz hakkında nakledilen rivâyetler dışında bazı rivâyetler de anlam olarak Tirmizî'nin rivâyetini destekler mahiyettedir. Ebû Hureyre'nin (r.a) Hz. Peygamber'den naklettiği uzun rivâyette malının zekâtını vermeyen kişilerin âhirette alacakları cezalar tasvir edilmektedir. Rivâyet içerisinde deve ve atların zekâtı hakkında Hz. Peygamber'in sarf ettikleri dikkat çekicidir. Nitekim ashâb zekâtı verilmeyen develer hakkında sorunca Hz. Peygamber "Hiçbir deve sahibi yoktur ki, bu develerin hakkı subaşlarına geldikleri gün sağılıp, muhtaçlara vermek iken onların hakkını vermeyen kıyâmet gününde..."³⁹ şeklinde başlayan ve ahirette verilecek cezaları tasvir eden sözlerini aktarmıştır. Bu hadis görüldüğü üzere, zekât dışında bir haktan bahsetmektedir. Aynı durum atlar hakkında da geçerlidir.

Tâbiûndan İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714) ashâbı kastederek "onlar mallarında zekâttan başka hakların olduğu görüşündeydiler." demektedir.⁴⁰ Yine İbn Ömer'e (r.a) malı olan bir kimse zekâtını kime vermesi gerektiğini sorduğunda, zekâtını emîrlere vermesini söylemiş ancak malında zekât dışında başka haklarında olduğunu da hatırlatmıştır.⁴¹ Tâbiûn neslinden Züfer, Atâ'nın yanında iken bir bedevînin gelip develerinin olduğunu zekâttan başka bunlar üzerine mâlî bir sorumluluğunun olup olmadığını sorduğunda Atâ'nın başka haklarında var olduğunu ifade edecek şekilde "Evet" yanıtını verdiğini bildirmiştir.⁴²

³⁶ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2015), "Zekât", 32; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4/11.

³⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4/84.

³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, thk. Muhammed es-Said b. Besyuni Zaglul (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1410/1989), 3/191.

³⁹ Rivâyetin tamamı için bk. Müslim, "Zekât", 28.

⁴⁰ Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, 3/190.

⁴¹ Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, 3/191.

⁴² Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, 3/191.

Bu kısımda naklettiğimiz rivâyetlerden Ebû Hureyre'nin naklettiği merfû hadis dışında zekâttan başka mâlî sorumlulukların olduğu ifade edilmekte ise de sarâheten farz bir hakkın olduğuna delil gösterilebilecek bir lafız bulunmamaktadır. Ebû Hureyre'nin rivâyetinde ise at ve develerin zekâtları ile ilgili olarak nakledilen kısım dikkat çekicidir. Nitekim rivâyetlerde develerin hakkı sütlerinin sağılması ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılması olarak zikredilmektedir. Bu durumda bu rivâyetin zekâtların nisaplarının belirlenmesinden önce verilmiş bir hüküm olduğunu akla getirmektedir. Zira zekâtın farz kılınması ve zekâta bağlı hükümlerin belirlenmesinde bir tedricilikten söz etmek mümkündür.

Fâtıma bnt. Kays rivâyeti dışında nakledilen hadis ve eserlerden anlaşıldığı kadarıyla zekât dışında belirli bir haktan bahsetmek mümkün değildir. Zekâttan başka malda hakkın olduğunu ifade edenler de bu hakkın ne olduğunu zikretmemişlerdir.

4. Fâtıma bnt. Kays'ın Rivâyeti Özelinde Tartışmalar

Rivâyetler arasında anlam bakımından çelişki olması, farklı bilim dalları tarafından çeşitli yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İbn Mâce'nin rivâyetindeki istinsah hatası olasılığı, ilk bakışta sorunu çözebilecek bir ihtimal olarak görüldüğünden, diğer tartışmalara geçilmeden önce bu konu detaylı bir şekilde incelenmiştir.

4.1. İstinsah Hatası

Aynı râvîden gelen rivâyetlerin birbirine zıt şekilde nakledilmesi durumunda akla gelen ihtimallerden biri istinsâh hatasıdır. Bu hata söylemi İbn Mâce'nin rivâyetine odaklanmaktadır. Nitekim senedleriyle birlikte hadisi nakledenlerden İbn Mâce dışındakiler rivâyeti müsbet formda naklederlerken İbn Mâce menfi formda nakletmektedir.

İstinsah hatasının olabileceğini söyleyen âlimlerin görüşleri kronolojik olarak sıralandığında, tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ihtimali dile getiren ilk kişi Zeylâ'dır (ö. 762/1360). Her ne kadar o bu ihtimali dile getirirse de İbn Mâce'nin farklı nüshalarını incelediği kısmî araştırmasında “ليس” ile başlayan rivâyet formundan başka bir formla karşılaşmadığını ifade etmektedir.⁴³

İbn Mâce'nin *Sünen*'i üzerine hâşiye yazan Sindî (ö. 1138/1726) ise Tirmizî ve İbn Mâce özelinde rivâyetleri mukâyese etmektedir. Tirmizî naklettiği rivâyetin merfû halinin sahih olmadığını ifade etse de ona göre İbn Mâce'nin rivâyeti ile karşılaştırıldığında, İbn Mâce'nin rivâyetinin hatalı olma ihtimali daha yüksektir. Zira Tirmizî'nin rivâyetinde nakledilen âyet ile rivâyetin metni birbirlerine muvafıktır. Sindî'nin burada hatadan kastettiği muhtemelen istinsah hatasıdır.⁴⁴

⁴³ Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-Zeylâ'î, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsârî'lvâkıa fi tefsîri'l-keşşâf li'z-Zemahşeri*, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414/1994), 1/106.

⁴⁴ Sindî muhtevâ tenkidine tabi tuttuğu iki rivâyet arasında tercihte bulunmuş olabilir. Ancak sadece nakledilen âyet ile rivâyetin birbirine uyumunu zikretmesi ve genel çerçeveyi çizmemesi bu meseleyi bizim istinsah hatası başlığı altında almakla iktifâ etmemize sebep olmuştur. bk. Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1996), 2/372.

İbn Mâce'nin rivâyetinde istinsah hatası ihtimalini kuvvetli bulanlardan biri de İslâm kültür kaynaklarının ilmî neşirlerini gerçekleştiren Ahmed Muhammed Şâkir'dir (ö. 1958). Taberî'nin rivâyetine yaptığı açıklamalarda İbn Mâce'nin rivâyetinde nakledilen “ليس” kelimesinin bazı nüshalarda mevcut kadîm bir hata olduğunu ifade etmektedir. Zira Taberî de İbn Mâce'nin râvilerinden olan Yahya b. Âdem'den hadisi nakletmesine rağmen müsbet formda nakletmiştir.⁴⁵ Ayrıca İbn Kesîr müspet formda naklettiği rivâyeti Fâtıma bnt. Kays'tan Tirmizî, İbn Mâce ve diğerlerinin naklettiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Bu durum İbn Kesîr'in elinde bulunan İbn Mâce nüshasında da rivâyetin müspet olduğuna işaret etmektedir. Yine Beyhakî'nin menfi formda rivâyetin bazı ta'liklerde zikredildiğini ifade etmesine rağmen İbn Mâce'nin nakline değinmemesi de Ahmed Muhammed Şâkir'in delilleri arasında yer almaktadır.⁴⁷

İbn Mâce'nin rivâyetinde istinsah hatası olmadığını ifade edenler ise İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), İbn Hacer (ö. 852/1449), Münâvî (ö. 1031/1622) ve Abdulğani b. Ebî Sa'îd ed-Dihlevî'dir. (1296/1879)

İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) İbn Mâce'nin rivâyetini naklettiği bâb başlığının “ما أدى زكاة فليس بكنز” “zekâtı ödenen mal keniz değildir” olduğunu ve bunun hadisle uygun anlam ifade ettiğine dikkat çekmektedir.⁴⁸ İbn Hacer ise Takiyuddin el-Kuşeyrî'nin (İbn Dakîk el-İd) (ö. 702/1302) nüshasında da rivâyetin menfi formda olmasını delil göstermiştir.⁴⁹ Bâb başlığının uygun olması da İbn Hacer'in istinsah hatasının olmadığını dair delillerinden biridir.

Münâvî (ö. 1031/1622) ise iki hadisten birini tercih etmek yerine hadislerin te'lîf edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Her ne kadar iki hadîsin râvisi aynı olsa da farklı zamanlarda farklı olaylar üzerine Hz. Peygamber tarafından Fâtıma bnt. Kays'a söylenmiş olabilir. Nitekim hadislerde bunun benzerlerini görmek mümkündür.⁵⁰

Dihlevî ise istinsah hatası olduğunu ifade edenlere yine bâb başlıklarının rivâyetlere uyumluluğuyla cevap vermektedir. Nitekim Tirmizî'nin seçtiği bâb başlığı rivâyet ile aynı formdadır.⁵¹ İbn Mâce ise “ما أدى زكاة فليس بكنز” “zekâtı ödenen mal keniz değildir.”⁵² başlığı ile zekâtı

⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhîre: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 3/343.

⁴⁶ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 1/487-488.

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/343.

⁴⁸ Ebû Hafîs Sirâciüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr fi tahrîci ehadîsi's-Şerhi'l-kebîr*, nşr. Mustafâ Ebü'l-Ğayt, Abdullah b. Suleymân, Yâsir b. Kemâl (Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 5/478-479.

⁴⁹ İbn Dakîk'in talebesi İbn Rüşeyd, hocasının bu kitabı yazarken hadis ve hadis ilimleri konusunda daha önce yazılıp da ulaşabildiği bütün eserlerden faydalandığını kendisine söylediğini kaydetmiştir. Nitekim İbn Hacer'in bu eseri delil göstermesinin sebebi muhtemelen İbn Dakîk'in İbn Mâce'nin birçok nüshasına erişmiş olmasıdır. Bk. Ahmet Özel, “İbn Dakîku'l-İd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/407.

⁵⁰ Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcîl'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şâgîr*, thk. Ahmed Abdüsselâm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 5/478.

⁵¹ Tirmizî'nin bâb başlığı “باب ما جاء ان في المال حقا سوى الزكاة” naklettiği hadise uygundur. Bk. Tirmizî, “Zekât”, 27.

⁵² İbn Mâce, “Zekât”, 3.

verilen malların üzerine ek bir mâli sorumluluk olmadığını ifade etmektedir. Dihlevî yaptığı açıklamalardan sonra iki rivâyetin birbirine nefy ve isbât şeklinde zıt olduklarını ifade etmektedir. Ona göre iki delil birbirleri ile muâriz olduklarında nefy yerine isbât tercih edilir. Mâûn suresi de Tirmizî'nin rivâyetini desteklemektedir. "Onlar mâunu esirgerler"⁵³ âyetinde maundan maksat değeri olmayan tabak, kepçe gibi ürünlerdir. Nitekim bu ürünler zekâta tabi ürünler değildir. Her ne kadar bunları vermek farz olmasa da isteyene vermek güzel ahlak kabilinden imân-ı kâmile ulaşmanın yoludur.⁵⁴

Nitekim Münâvî ve Dihlevî örneğinde görüldüğü gibi İbn Mâce'nin rivâyetinde istinsâh hatası olmadığını söyleyenler genelde hadîslerden birini tercih etme veya te'lif etme yoluna başvurmuşlardır. Rivâyetin İbn Mâce'deki bâb başlığına uygun nakledilmesi istinsah hatası olmadığını söyleyenlerin ortak delilidir. Bunun aksine tâlî yollardan getirilen deliller her ne kadar güçlü görünseler de bâb başlığı-rivâyet uyumuna bir cevap getirememiş olmaları, onların iddialarını da bize göre zayıf kılmaktadır.

4.2. Usûlde Muztarib Hadisin İmkânı Tartışması

Hadis usulü eserlerinde metinde görülen ıztırâba verilen örneklerden biri Fâtıma bnt. Kays'ın zekât hakkında naklettiği rivâyetleridir. Lugatta "çarpmak, çalkalanmak, durmaksızın hareket etmek ve bozulmak" gibi anlamlara gelen ıztırâb, denize nisbet edildiğinde denizin dalgalı olmasını ifade etmektedir.⁵⁵ Hadis istilâhında ise ismi fâil kalıbında olan muztarib, lugat manasına uygun olarak içlerinden birini tercih etme imkânı bulunmayan sened ve metinlerle rivâyet edilen hadislerin birbirleri ile çarpışmaları durumunu ifade etmektedir.⁵⁶ Bu durum senedde vukû bulabileceği gibi⁵⁷, nadiren metinde de meydana gelmektedir.⁵⁸ Bazen de hem senedde hem de

⁵³ Âyet-i kerimenin anlamında Türkçe meallerde genelde yer alan "mâunu menederler" yerine "mâunu esirgerler" şeklinde kullanılmamasının sebebi genel bir hata olduğuna işaret etmek içindir. Anlam daralmalarının Türkçe meallerde sebep olduğu çeviri problemlerini konu alan ve bu âyeti de konu edinen çalışma için bk. Mehmet Ali Çalgan, "Mennâ'un li'l-Hayr" Tabiri Özelinde Anlam Daralmalarının Kur'an'ın Türkçe Meallerinde Sebep Olduğu Çeviri Problemleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 833.

⁵⁴ Abdulganî b. Ebî Sa'îd ed- Dihlevî vd., *Şurûhu Süneni İbn Mâce*, thk. Raid b. Sabri b. Ebi Ulfe (Umman: Beytü'l-efkârî'd-devliyye, 2007), 704.

⁵⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 1/543-544; Ahmet Yücel, "Muztarib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/422.

⁵⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nureddin İtr (Kahire, Dâru'l-Basâir, 2011), 95-96.

⁵⁷ Senedde vuku bulan ıztırâb imtihân maksadıyla kasten râvilerin yerlerinin değiştirilmesi ile de vuku bulmaktadır. Nitekim herhangi bir maslahat icabıyla yapılmayan sened içerisindeki değişiklikler rivâyetin mevzû olarak nitelenmesine sebep olmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 96; Buhârî'nin genç yaşlarda Bağdat'ta tâbî tutulduğu imtihan sırasında senedleri kasdi olarak karıştırılarak verilen rivâyetler henüz genç yaşlarında olan Buhârî tarafından çözümlenerek doğru şekilde aktarılmıştır. Buhârî'nin ününün yayılmasında etkili olan bu hikâye için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1992), 2/20-21.

⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 96.

metinde meydana gelmektedir.⁵⁹ Yine ıztırâb bir râvînin rivâyetinde meydana gelebileceği gibi, iki farklı râvînin rivâyetlerinde veya birçok kişinin naklettiği bir rivâyet çerçevesinde de meydana gelebilmektedir. Muztarib olan hadisler zayıf hükmü almaktadır. Nitekim hadis usulü eserlerinde muallel hadisin akabinde muztarib konusunun işlenmesi bunun bir illet çeşidi olduğunu akla getirmektedir.⁶⁰

Birbirine uyumsuz görünen rivâyetler arasında tercih imkânı mümkün olduğu zaman, hadis muztarib olmaktan çıkar. İbnü's-Salah'a göre göre bir rivâyetin râvîsinin hıfz konusunda daha kuvvetli olması ya da râvînin mervî anı ile sohbetinin çok olması bir rivâyetin diğerine tercih edilmesinde etken sebeplere dendir.⁶¹ Bu sebeple bir âlim tarafından bir rivâyet muztaribe örnek gösterilse de ondan sonra gelen âlimler tercih tarafını açıklamakla hadisi muztariblikten çıkarmışlardır.⁶² Burada özellikle cerh ve ta'dîlin ictihâdî bir konu olması fikir ayrılıklarına sebep olabilmektedir.

Metinde ıztırâba Fâtıma bnt. Kays'ın rivâyetlerini misâl olarak veren ilk âlim tespit edebildiğimiz kadarıyla Hâfız İrâkî'dir (ö. 806/1404). Ona göre, iki rivâyetin tevili mümkün olmamakla birlikte tercih imkânı da yoktur.⁶³ Kendisinden önce muztarib konusunu inceleyen âlimler genelde ıztırâbın sened ve metinde olabileceğini ifade etmişler ancak sadece senedde ıztırâba örnek göstermekle meselede iktifâ etmişlerdir. Nitekim Aliyyu'l-Kârî'ye göre bu durum hadis ilminin alanı değildir. Senedde ıztırâb muhaddisler tarafından ortaya konulması mümkünse de metinde olan ıztırâb rivâyetten çıkarılabilecek hüküm ile ilişkisi sebebiyle müçtehidin görevidir.⁶⁴

Hadîs usûlünde Fâtıma bnt. Kays'ın rivâyet ettiği hadisin muztarib olmadığını ifade edenleri dört kısımda toplamak mümkündür:

Bunlardan birinci kısım, hadisin zayıflığının ıztırab sebebiyle olmadığını ifade edenlerdir. Nitekim daha önce de bahsettiğimiz gibi muztarib hadis zayıf hadis hükmündedir. Rivâyetin sıhhati ve zayıflığı tarafından meseleye yaklaşıldığında rivâyetin zayıflığını gerektiren durum ıztırab değil seneddeki zayıf râvidir. İki rivâyetinde ortak râvisi olan Şerîk'in hocası Ebû Hamza zayıf râvilerdendir. Bu sebeple rivâyet muztarib hadise uygun bir örnek olarak

⁵⁹ İbnü's-Salah'ın zikretmediği bu kısmı eserinde nakletmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Hâşim (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Ârabî), 131.

⁶⁰ Yücel, "Muztarib", 31/422.

⁶¹ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salah, *Ulûmu'l-Hadis* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2016) 61.

⁶² İlgili örnekler için bk. Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, 131-132.

⁶³ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân el-İrâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, thk. Abdüllatif el-Hemîm, Mahir Yâsîn Fahî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002), 1/293

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker* (Beyrut: Dâru'l-erkam, 2006), 482.

görülmemektedir.⁶⁵ Bu yönden de bazı hadis usûlcüleri rivâyet üzerine tartışmayı gerekli görmemiştir.

İkincisi, aynı sahabeden nakledilen iki rivâyetin senedlerinin kuvvetleri açısından birbirleri ile karşılaştırıldığında İbn Mâce'nin senedinde ki râvîlerin Tirmîzî'nin râvilerine göre daha kuvvetli olduğunu söyleyenlerdir. Bir rivâyetin diğerine tercih edilmesinin sıhhat derecesi açısından imkânı sebebiyle rivâyet muhtarib değildir. Bu durumda Tirmîzî'nin rivâyeti zayıf hükmünde iken, İbn Mâce'nin rivâyeti sahihtir.⁶⁶

Üçüncüsü, rivâyetler sened itibarı ile birbirine eşit kabul edilseler bile mana bakımından te'vilin mümkün olması sebebiyle ıztırâbın kalmayacağını düşünenlerdir. Buna göre merfû olan her iki hadisi de Fâtıma bnt. Kays Hz. Peygamber'den işitmiştir. Ancak Tirmîzî'nin naklettiği rivâyette Hz. Peygamber hak kelimesi ile müstehab olan sadakayı kastederken, İbn Mâce'nin naklettiği rivâyette nefyettiği hak kelimesi ile vacip olan hakları kastetmiştir. Bu durumda malda zekâtta başka vacip bir hak olmasa da müstehab olan sadaka hakkı vardır. Usûlcülerin birçoğu bu teville sıcak bakmaktadırlar.

Dördüncüsü, sahabe râvîsinin Hz. Peygamber'den hatalı aktarma ihtimalidir. Daha çok son dönem âlimlerinin ileri sürdükleri bu iddiya göre râvînin Fâtıma bnt. Kays olması bu iddiaya zemin hazırlamaktadır. Nitekim Fâtıma bnt. Kays'ın nafaka konusunda naklettiği rivâyete, Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Âişe ve Usâme b. Zeyd'in karşı çıktığı bilinmektedir.⁶⁷ Hatta Hz. Ömer "Doğru söyleyip söylemediği bilinmeyen bir kadının rivâyetine bakarak Allah'ın Kitabını ve Peygamberin sünnetini terk edemem." diyerek Fâtıma'nın rivâyetinde yanlış olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ Sahâbeden inkâr mâhiyetinde itirazlara maruz kalan Fâtıma bnt. Kays'ın, birbirine muarız iki rivâyeti zekât konusunda nakletmiş olması, bu gruba göre Fâtıma'nın yine yanlış olduğunu düşüncesini doğursa da⁶⁹ delili olmaması sebebiyle bu iddia zayıftır.

Usûl âlimlerinin konuya yaklaşma şekillerine bakıldığında rivâyetin senedi itibarı ile aslında çok söylenecek bir sözün olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak âlimlerin te'vile sıcak bakmaları ve meselenin metinde birbirine zıt iki anlamı içermesinin daha çok fukahânın çözmesi gerektiği bir sorun olarak görmeleri rivâyetlerin fikhî açıdan odak noktası oldukları meselelerin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu konuya geçilmeden önce zekâtın farz kılınma süreci ile ilgili tartışmalara yer vermek konuya zemin hazırlaması açısından ele alınacaktır.

4.3. Nâsîh-Mensûh Açısından Rivâyetin Değerlendirilmesi ve Zekâtın Farz Kılınma Süreci

Nâsîh ve mensûh meselesi tefsir ve hadis ilimlerinin doğrudan konusu olmakla birlikte, hükme varmak konusunda dolaylı olarak da fıkıh ilminin konusudur. Bu sebeple öncelikle zekât

⁶⁵ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, 133.

⁶⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, 133.

⁶⁷ Müslim, "Talak", 52, 54.

⁶⁸ Müslim, "Talak", 46.

⁶⁹ H. Musa Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu* (Ankara: İlahiyât Yay., 2004), 96.

meselesinin Kur'ân ayetleri üzerinden farz kılınma sürecini anlaşılması daha sonrasında rivâyet üzerinden yapılan nesh tartışmaları hadis ve fıkıh eserleri yardımıyla ele alınacaktır.

Zekâtın ne zaman farz kılındığı ile ilgili üç görüşten bahsetmek mümkündür. Bunlar Mekke dönemi, hicretin ikinci yılı ve hicretin dokuzuncu yılıdır.⁷⁰ Mekkî âyetler incelendiğinde, zenginlerin fakirlere yönelik maddî yardımlarını içeren kısımlarda “zekât” ve “hak” kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Nitekim incelemeye tabi tuttuğumuz rivâyetlerde geçen iki ana kelime de “zekât” ve “hak” kelimeleridir. Bu sebeple bu kelimelerinin delâlet ettiği anlamların belirlenmesi önemlidir.

Zekât kelimesinin geçtiği Mekkî âyetler, Meryem 31-32, el-Enbiya 73, el-Müminûn 4, en-Neml 3, er-Rûm 39 ve Lokman 4-5. âyetlerdir. Âyetlerde zekât kelimesi emir değil haber formatında zikredilmektedir. Rûm suresi 39. âyet dışında bütün âyetlerde namaz ile birlikte geçen zekât, önceki peygamberler ve ümmetlerde olan durumu haber vermekte, müminlerin özelliğinin zekât vermek, müşriklerin özelliğinin ise zekât vermeyi men etmek olduğu belirtilmektedir.⁷¹ Yukarıda işaret edilen âyetlere istinaden zekâtın Mekke'de farz kılındığını ifade edenler olsa da genel görüş hicretin ikinci yılında farz kılınmış olmasıdır.⁷² Sa'd b. Ubâde'nin “Rasûlullah zekâtın farziyeti belli olmadan önce bize fitir sadakasını emretti. Sonra zekâtın farz kılındığına ilişkin hüküm indirilince fitir sadakasını bize emretmedi ve yasaklamadı. Biz fitir sadakasını veriyoruz.”⁷³ şeklinde naklettiği rivâyette önce fitir sadakasının daha sonra zekâtın emredildiğini ifade edilmektedir. Bu durumda hicretin ikinci yılında farz kılınan oruçtan sonra zekâtın emredildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Konumuzla ilgili olarak Mekke döneminde de adından zekât olarak bahsedilen mâlî bir yükümlülük olsa da miktar ve şekil olarak belirli olmayan bir mâlî sorumluluk olduğu anlaşılmaktadır. Hak kelimesinin içerisinde geçtiği Mekkî âyetler ise el-En'âm 141, el-İsrâ 26, er-Rûm 38, ez-Zâriyât 19 ve el-Meâric 24-25. âyetlerdir.

Mekkî surelerde geçen “hak” kelimesinin mali yardım manasına hamledildiği âyetlerde, üçünün emir,⁷⁵ ikisinin ise haber anlamı ifade ettiği görülmektedir.⁷⁶ Taberî, el-En'am suresindeki âyette⁷⁷ geçen hak kelimesinden kastın zekât farz kılınmadan önce müminlere emredilen bir mali yardım olduğunu; zekâtın farz kılınması ile de artık malda zekât dışında mâlî bir yükümlülüğün

⁷⁰ Zekâtın farz kılınma süreci ile ilgili değerlendirmeleri ve aşağıda nakledeceğimiz sınıflandırmaların geniş hali için bk. Soner Duman, “Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât”, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 57-78.

⁷¹ Meryem 19/31,55; Enbiya 21/73; el-Mu'mininun 23/4; en-Neml 27/3; er-Rûm 30/39; Lokman 31/4; Fussilet 41/6-7.

⁷² Ebû'l-Fazl Şihâbudin Ahmed el-Askâlânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülhakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1930), 3/367.

⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/367.

⁷⁴ Oruç Medine'ye hicretin birinci ve ikinci senelerinde nâzil olduğu kabul edilen Bakara Suresinin 183. âyeti kerimesinde farz kılındığı bildirilmiştir. Orucun farz kılındığı tarih hicretin 2. yılı Şâban ayı (Şubat 624) olarak belirlenmiştir.

⁷⁵ el-En'âm, 6/141; el-İsrâ, 17/26; er-Rûm, 30/38.

⁷⁶ ez-Zâriyât, 51/19. el-Meâric, 70/25.

⁷⁷ el-En'âm, 6/141.

kalmadığını ifade etmektedir.⁷⁸ Zemahşerî'nin de konu hakkında güçlü bulduğu görüş, "hak" kelimesi ile zikredilen durumun zekâtтан farklı bir yardım olmasıdır. Zira ona göre âyetler Mekke'de olduğu halde zekât Medine'de farz kılınmıştır. Bu hak zekâtın farz kılınması ile neshedilmiştir.⁷⁹

Zekâtın ne zaman farz kılındığı konusunda tartışmalar mevcut olsa da zekât ahkâmının Medine'de indirilen âyetler ile belirlendiği konusunda ittifak söz konusudur. Yine incelediğimiz müfessirlerin söyleminden genel bir kanaate varılacak olursa zekâtın farz kılınması ile öncesinde verilmesi gereken haklar nesholunmuştur.

4.4. Fukahâ'nın Rivâyet Üzerine Tartışmaları ve Nesh Konusunu Ele Almaları

İmâm Mâlik'in naklettiği bir rivâyette Hz. Hüseyin (r.a) annesi Fâtıma'nın kardeşiyle birlikte saçlarını kesip tırttığını, ağırlığına gümüş tasadduk ettiğini bildirmektedir.⁸⁰ Hz. Peygamber torunu Hasan için akıka kurban etmiş, kızına da Hasan'ın saçını tıraş etmesini ve saçının ağırlığına tasaddukta bulunmasını emretmiştir.⁸¹ Yine genel bir emir olarak "Her çocuk, akıka kurbanı ile rehindir. Bu kurban, çocuğun doğumundan sonra yedinci gün, kendisi adına kesilir. Yedinci gün çocuğun saçı da kesilir ve ismi verilir."⁸² şeklinde merfu rivâyet aktarılmaktadır. İmâm Muhammed ise İmâm Mâlik'in eserini rivâyetinde akıkanın cahiliye döneminde var olduğunu, Rasûlullahın İslâm'ın ilk dönemlerinde bu fiili gerçekleştirdiğini ancak kurban emri ile bunun neshedildiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde ramazan orucu ile öncesinde emredilen bütün oruçların, cenabetten guslün emredilmesi ile öncesinde emredilen diğer gusüllerin, zekâtın emredilmesi ile de öncesinde emredilen bütün sadakaların nesholunduğunu bildirmektedir.⁸³ Hanefi mezhebi eserlerinde hâkim kanaat, zekâtın emredilmesi ile geçmişte farz kılınan sadakaların neshedildiğidir. Hanefîlerin bakış açısı nispeten Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde de gözlenmektedir. Nitekim İbn Kesîr'in naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel ve İmâm Şâfiî kurban kesmenin vacip olmadığını bilakis müstehab bir amel olduğunu ifade etmektedirler. İbn Kesîr bahse açtığı konuya delil olarak ise Fâtıma bnt. Kays'ın menfi formda zikrettiği "malda zekâtтан başka hak yoktur." rivâyetini nakletmektedir.⁸⁴ Fıkıh eserlerinde kurban kesmenin akıka gibi ibadetleri nesh etse de akıkanın sünnet ya da mendub olarak zikredilmesi dikkate şayandır. Ancak Hanefî mezhebinden Kasanî'nin açıklamaları da bu konuya izah getirmektedir. Ona göre bu ibadetlerin nesh olunması, ibadet olarak tamamen geçerliliğini yitireceği anlamına hamledilmemelidir. Her ne kadar zekât kendisinden önceki sadakaları nesh etse de bu önceden farz kılınan sadakaların farzîyetini neshetmektir. Bir ibadetin farz olmaktan çıkması onun Allah'a

⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/170-171.

⁷⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî *ez-Zemahşerî, el-Keşşâf'an hakâ'iki gâvâmi'it-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud- eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1998), 1/367.

⁸⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Takiyuddin en-Nedvî (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1991), "Dahâyâ" 17.

⁸¹ Tirmizî, "Edahi", 20.

⁸² Ebû Dâvûd, "Edahi", 21; Tirmizî, "Edahi", 23; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünen*, thk. Ahmed Şemsüddîn, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2015), "Akıka", 5.

⁸³ Mâlik b. Enes, "Dahâyâ" 17.

⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/432.

yakınlaştırıcı bir ibadet olmasına engel değildir.⁸⁵ Diğer ibadetler de aynı manaya hamledildiğinde bir ihtilafın olmadığı anlaşılmaktadır.

Görüleceği üzere Fâtıma bnt. Kays'ın rivâyeti her ne kadar isnâd olarak zayıf olsa da fıkıh eserlerinde kendisi ile delil getirildiği görülmektedir. Ancak hadis ilminde de derinliği ile bilinen Nevevî, Fâtıma bnt. Kays'tan hem müspet hem de menfi şekilde nakledilen rivâyetin zayıf olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak bu durum ne öncesinde ne de sonrasındaki fakihlerin bu rivâyet ile delil getirmelerine engel olmamıştır.

Sonuç

Medine'ye ilk hicret eden kadın sahabilerden Fâtıma bnt. Kays'ın zekât hakkında naklettiği rivâyetini incelediğimiz çalışmada, nakledilen rivâyetlerin 12 farklı tarikten tahrir edildiği görülmektedir. Bunlardan bir tanesi dışında hepsi zekât dışında verilmesi gereken mâli sorumlulukların olduğunu ifade etmektedir. Ancak İbn Mâce'nin naklettiği rivâyet diğer tariklerin tam aksine malda zekât dışında herhangi bir hakkın olmadığını ifade etmektedir. İbn Mâce'nin tahrir ettiği rivâyet çevresinde gelişen tartışmalar incelendiğinde ilk akla gelen istinsah hatası olabileceğidir. Ancak İbn Mâce'nin rivâyetinin bâb başlığına uygunluğu ve selef âlimlerin bu konuyu farklı nüshalarda incelemelerine rağmen bir farklılığın gözlerine çarpmadığını ifade etmeleri bu ihtimali zayıf kılmaktadır. Hadis usulünde ise bu rivâyet muztarib hadise örnek olarak gösterilmektedir. Metinde ıztırâba örnek olarak gösterilen rivâyetin uygun bir örnek olmadığını savunanlar ise dört farklı görüşü savunmaktadırlar. Birinci grup meselenin içeriğine girmeden rivâyetin zayıf olmasının ıztırâb sebebiyle değil zayıf râvî sebebiyle olduğunu ifade etmişlerdir. İkinci grup, İbn Mâce'nin râvilerinin sened olarak Tirmizî'den daha kuvvetli olmasıyla rivâyeti muztarib olmaktan çıkarmaktadır. Üçüncü grup ise sened bakımından rivâyetlerin aynı kuvvette olmalarına rağmen mana bakımından telif imkânıyla rivâyeti muztarib olmaktan kurtarmaktadır. Bu durumda, her iki hadis de Fâtıma bnt. Kays'ın Hz. Peygamber'den duyduğu rivâyetlerdir. Ancak, Tirmizî'nin naklettiği rivâyette, Hz. Peygamber "hak" kelimesiyle müstehab olan sadakayı kastederken, İbn Mâce'nin naklettiği rivâyette "hak" kelimesiyle vacip olan hakları kastetmektedir. Bu durumda, malda zekâtta başka vacip bir hak olmasa da müstehab olan sadaka hakkı bulunduğu için rivâyet tevil edilebilir. Dördüncü grup ise sahabenin rivâyet ettiği hadislerde Hz. Peygamber'den hatalı aktarım ihtimalini öne sürmektedir. Sonuçta nakledilen görüşlerin sonuncusu haricinde her biri muhtemeldir. Ancak hadis âlimleri tarafından kabul edilen görüşe göre hüküm ciheti ehemmiyet arz etmekte ve fakihlerin çözmeleri gereken bir mesele olarak rivâyetlerin halli konusunda tevakkuf edilmektedir.

Fukahannın konuya yaklaşımı incelendiğinde ise hadis ehli tarafından dile getirilmeyen nesh konusu gündeme gelmektedir. Bu sebeple öncelikle tefsir kitapları üzerinde yaptığımız incelemede zekâtın tedriciliğinden bahsetmek mümkündür. Zekâtın ne zaman farz kılındığı

⁸⁵ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi fî Tertibi's-Şerâi* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1982), 11/12.

konusunda tartışmalar mevcut olsa da zekât ahkâmının Medine’de indirilen âyetler ile belirlendiği konusunda ittifak söz konusudur. Söz konusu rivâyetlerde geçen zekât ve hak kelimeleri Kur’ân-ı Kerim’de araştırıldığında Mekkî âyetlerde geçen zekât kelimesinin 7 ayette geçtiği ve bunların emir değil haber formatında olup geçmiş peygamber ve ümmetlerin durumundan bahsettiği görülmektedir. Hak kelimesi ise 5 ayette geçmekte üçü emir ikisi ise haber formatındadır. İncelediğimiz müfessirler mali sorumluluk getiren hakların zekâtın nisabının belli olmasıyla nesh olduğunu ifade etmektedirler. Fukahanın kurban, ramazan orucu ve cenabetten guslün emredilmesi ile öncesinde emredilen diğer emirlerin neshedildiği ifadelerinde söyledikleri gibi zekâtın nisabının belli olması ile öncesinde emredilen bütün hak ve zekât diye tabir edilen sorumlulukların nesholunduğunu ifade etmek uygun olacaktır. Bu durumda Fâtıma bnt. Kays’ın müspet formda naklettiği “malda zekâttan başka haklar vardır” rivâyeti devamında gelen ayetin de Mekkî olmasıyla Mekke’de ikameti sürecinde Hz. Peygamber’den nakledildiğine ve hükmünün mensuh olduğuna, menfi formda zikrettiği “malda zekâttan başka bir hak yoktur” rivâyetinin ise nâsîh hükmünde olması mümkündür. Nitekim *Sahihayn*’da nakledilen sahih rivâyetlerde de zekâtını ödeyen kimsenin başka farz mali bir sorumluluğu olmadığı anlaşılmaktadır. Fukahanın amelide bu yöndedir. Zekâtın nisabından önce emredilen mâli sorumlulukların farziyeti neshedilse de, Allah’a kurbiyet anlamında geçerliliğin devam ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn. *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*. Beyrut: Dâru'l-erkam, 2006.
- Avcı, Casim. "Kureyş (Benî Kureyş)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/442-444. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu*. Ankara: İlâhiyât Yay., 2004.
- Başaran, Selman. "Fatıma binti Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/ 227. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-meârifî'n-nizâmiyye, 1344/1945.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuabu'l-İmân*. thk. Muhammed es-Said b. Besyuni Zağlul. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1410/1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Mahmud muhammed Nassâr. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2017.
- Çalgan, Mehmet Ali. "'Mennâ'un li'l-Hayr" Tabiri Özelinde Anlam Daralmalarının Kur'an'ın Türkçe Meallerinde Sebep Olduğu Çeviri Problemleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 828-850. <https://doi.org/10.31121/tader.972487>
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*. thk. es-Seyyid Abdullah Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1966.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân. *Sünen*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Dihlevî vd., Abdulgânî b. Ebî Sa'îd vd. *Şurûhu Süneni İbn Mâce*. thk. Raid b. Sabri b. Ebi Ulfê. Umman: Beytü'l-efkârî'd-devliyye, 2007.
- Duman, Soner. "Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât". *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2018), 57-78. <https://doi.org/10.25272/j.2149-8407.2018.4.1.04>
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2015.
- Erel, Sare Nur. *Fâtıma Bint Kays'ın Hayatı ve Rivayetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*. thk. Abdüllatif el-Hemîm, Mahir Yâmîn Fahhal. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. El-Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk*. nşr. Muhibiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî. Beyrût: Dâru'l-fikir, 1415/1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru Sahnûn li'n-neşri ve't-tevzî', 1997.

- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. Sayda: el-Mektebetü'l-asriyye, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbudin Ahmed el-Askâlânî. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1930.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askâlânî. *Nüzhetu'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*. thk. Nureddin Itr. Kahire, Dâru'l-Basâir, 2011.
- İbn Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî Halîfe. *et-Tabakât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Riyad: Dâru Taybe, 1982.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâm. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2015.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî. *el-Bedrül-münîr fî tahrîci ehâdîsi's-Şerhi'l-kebîr*. nşr. Mustafâ Ebü'l-Ğayt, Abdullah b. Suleymân, Yâsir b. Kemâl. Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh el-Basrî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968.
- İbnü's-Salah, Ebû Amr Takiyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-Hadis*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirîn, 2016.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Ma'rifetü's-Sahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1419/1998.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-Sanâi fî Tertîbi's-Şerâi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1982.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvaṭṭa'*. thk. Takiyuddin en-Nedvî. Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1991.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-kemâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi's-şagîr*. thk. Ahmed Abdusselâm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn. *el-Câmi'u's-şahîh*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2016.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2015.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Şerhu'n-Nevevî alâ sahîhi Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392/1972.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Özel, Ahmet. "İbn Dakîku'l-İd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/407-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sindî, Muhammed b. Abdilhâdî. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce (Sünen ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996.

- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1964.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ahmed Ömer Hâşim. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Ârabî, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecid. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi. Musul: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Çur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhire: Müessesetür'r-Risâle, 2000.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî. *Şerhu me'âni'l-âşâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1399/1979.
- Tahtacı, Hakan. "Fâtıma Binti Kays ve Rivâyetleri (Nafaka Ve Süknâ Meselesi)" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42, (Nisan 2022), 249-262. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2186429>
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen*. thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2016.
- Yeşil, Mahmut. "Temîm Ed-Dârî Ve Rivâyetleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (Ekim 2006), 91-114.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Dahhâk b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/ 409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yücel, Ahmet. "Muztarib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/422. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki ğavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz. Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1998.
- Zeylâ'î, Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed. *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâri'lvâkıa fî tefsîri'l-keşşâf li'z-Zemahşerî*. thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414/1994.
- Ziriklî, Hayreddin b. Muhammed. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.